

DABARTINĖS LIETUVIŲ LITERATŪRINĖS KALBOS SANGRĄŽINIAI VEIKSMAŽODŽIAI, TURINTIEJI SAVAIMINĘ REIKŠMĘ

P. BERNADIŠIENĖ

Veiksmažodžiai, kurie reiškia veiksmą, vykstantį be veikėjo pastangų, vadinami savaiminiais (nedarybiniais) veiksmažodžiais, pvz.: *bąla, šąla, byra, kyla, svyra, šyla, pūva, serga, genda, kinta, plinta, krypta, nyksta, sūsta, vysta* ir kt. J. Jablonskis savo lietuvių kalbos gramatikoje skiria veiksmažodžius, „kurie reiškia **saváimės** veiksmą: *būti, virsti, pavirsti, rasti, tapti, gyventi, kentėti, žaliuoti...*“¹, vadina juos savaiminiais; jie esą „tam tikra veikiamosios rūšies skirtybė“².

Minėtieji ir kiti savaiminės reikšmės veiksmažodžiai dažniausiai neturi sangrąžinių formų. Pasitaiko vienas kitas priešdėlinis savaiminės reikšmės veiksmažodis sangrąžine forma, kuri kartu su priešdėliu suteikia žodžiui kitą reikšminį atspalvį — pasako savaimės veiksmo gausumą, pakankamumą, pvz.: *išsilyja, prisišąla, prisišyla* ir kt.

Griaustinis ūžia ir ūžia be perstojo, bet vis šiaurėje, toli; rodos, mums neklius, *išsilis* ant vietos Ž I 146. Jau tu man seniai *įsigrisai!* Aš tavęs daugiau kęst negaliu, negaliu! K 134. Putins augo su šermukšniu, sadauto, sadauto! Katras katrū *prasiaugo* NS 14.

Kartais galima sutikti sangrąžine forma priešdėlinių arba ir be priešdėlio minėtų veiksmažodžių, kurie išlaiko tą pačią savaiminę reikšmę, bet dabartinėje lietuvių literatūrinėje kalboje jie beveik nevartojami, pvz.: *užsiaušo, užsisviro, užsitemo, šylasi, baltuojasi, juoduojasi...*

Užsitemo saulužėlė, *užsiaušo* aušružėlė ant seselės kapelio JLD II 253. Svirtis sviro ant vartelių, *užsisviro* ant rūtelių NS 18. Žila galva *prasibalo*, o da vargui nėra galo LKŽ I 500. ...tenai akmuo saulutėj *šylasi* SN II 272. Ugnis iškilo, ir pradėjo *degtis* trobelė LKŽ II 250. Žiūrėkit, jau *baltuojas* (pasnigta) (Leipalingis) LKŽ I 506.

Bet yra daug kitokios darybos sangrąžinių veiksmažodžių, kurie tam tikrais atvejais turi savaiminę reikšmę. Daugumas jų susidarę iš dary-

¹ J. Jablonskis, Rinktiniai raštai, I, Vilnius, 1957, p. 297.

² Ten pat, p. 298.

binių veiksmazodžių, pvz.: *deda* — *dedasi*, *draiko* — *draikosi*, *drumsčia* — *drumsčiasi*, *lieja* — *liejasi*, *sklaido* — *sklaidosi*, *skleidžia* — *skleidžiasi* ir t. t. Vienais atvejais šie sangražiniai veiksmazodžiai yra darybiniai, pažymi aktyvų veikėjo veiksmą, daromą savo naudai, pvz.: *ji dedasi į kraitelę uogų, prisidėjo grybų, apsidraikė žolynais, susidrumstė vandenį, atsiskleidė knyga*, o kitais atvejais tie patys veiksmazodžiai turi savaiminę reikšmę, pvz.: *šasas dedasi ant nudegimo, dar viena burna prisidėjo, šiaudai draikosi, vanduo susidrumstė, knyga atsiskleidė*.

Reikia manyti, kad vienu kitų sangražinių veiksmazodžių savaiminė reikšmė atsirado palyginti neseniai. K. Būga į tai žiūri kaip į kitų kalbų įtaką ir pasipiktinęs sako, kad sangražiniai veiksmazodžiai išstumia nesangražinius savaiminės reikšmės veiksmazodžius. „Svetimoji kalbos dvasia daugio inteligentų smageninėje nustelbė [...] ištisą savaiminių veiksmazodžių (neutra, media) rūšį. Vietoje sakyti *kįla* pakilo, *viřsta* išvirto, *vįsta* (viřsa) įviso, *kiřta* apkito, *krįpsta* pakrypo, *geřda* pagedo, *mažėja*, *didėja*, *driřka* išdriko, *pliřta* paplito, *riėda* (*riėta*) riedėti (rietėti) daug kas dabar ima sakyti ir rašyti: *keliasi* pasikėlė, *verčiasi* išsivertė, *veisiasi* įsiveisė, *keičiasi* apsikeitė, *kreipiasi*, *gadinasi*, pasigadino, *mažinasi*, *didinasi*, *driekiasi*, *plečiasi*, *ritasi* nusirito. [...] ima ir mūsų [...] lietuviai sakyti „kainos *keliasi*“ (=kįla), „Petras *nusirito* (=nurietėjo) nuo kalno“, „mėsa *pasigadino* (=pagedo)“ ir kt.³

Tokius pasakymus, kaip „*kainos keliasi*“ ir kitus panašius, šiandien taisome, bet daugelis K. Būgos išpeiktųjų savaiminės reikšmės sangražinių veiksmazodžių yra vartojami greta šios reikšmės nesangražinių, plg.: *kinta* ir *keičiasi*, *krypsta* ir *kreipiasi*, *plinta* ir *plečiasi*, *rieta* (*rieda*) ir *ritasi*, *vysta* ir *veisiasi*, *daugėja* ir *dauginasi*, *didėja* ir *didinasi*, *mažėja* ir *mažinasi*... Šie sangražiniai veiksmazodžiai gali būti darybinės ir savaiminės reikšmės, plg.: *stulpas pakrypęs* ir *pasikreipęs* (savaiminės reikšmės), *pasikreipiau lempą į savo pusę, jis kreipiasi į mane su prašymu* (darybinės reikšmės); *kalba kinta, kalbos formos keičiasi* (savaiminės reikšmės), *pasikeičiau pinigų, pasikeitėme vietomis* (darybinės reikšmės); *rūkas kyla* ir *rūkas keliasi* (savaiminės reikšmės), *Petras anksti keliasi* (darybinės reikšmės).

Minėtieji ir kiti sangražiniai veiksmazodžiai tais atvejais, kai turi savaiminę reikšmę, yra suartėję su atitinkamais savaiminės reikšmės nesangražiniais veiksmazodžiais. Kartais įžiūrimi tarp jų nežymūs semantiniai ar stilistiniai atspalviai, o kai kada nejaučiama jokio semantinio skirtumo, pvz.: *ařaros rieta* (*rieda*) ir *ritasi*.

Taigi dabartinėje lietuvių literatūrinėje kalboje savaiminei reikšmei nusakyti vartojami ir sangražiniai, ir nesangražiniai veiksmazodžiai. Gal būt, tam tikrais atvejais, kur tinka, reiktų pirmenybę skirti nesangražiniams veiksmazodžiams savaimės veiksmui reikšti: jie senesni, paprastesni ir specialesni, turi mažiau reikšminių atspalvių.

Bet *kinta laikai*, nepastovi ir *Keitėsi laikai. Pasikeitė sąžmogaus laimė* Vnl I 128. ...tarp *tvarka ir pinigai* TT Nm 95. *Judė-*

³ K. Būga, *Kalba ir senovė*, I d., K., 1922, p. 90—91.

kitų ir *jo raštai* kasmet labiau *plito* LGr 272. ...*gaili ašara nuriedėjo* per Janulio veidą Vnl I 140. Mergelai *ašaros* kaip pupos *rietėjo* Ž I 109. Per naktį *toks gražus atolas pakilo* (Stulgiai) LKŽ V 797. ...*kilo didelis triukšmas* Vnl I 111. ...eik prie tų, kur vyt fašizmą iš šalies *pakilo* LGr 132. Naktį *vėtra* dar *padidėjo* rš. LKŽ II 323. Kad lija, *nedaugėja šulny vandens* (Kupiškis) LKŽ II 213. Po tokių nelaimių pradėjo želti visur medžiai, *įviso daugybė medės paukščių* V 56.

Jimas plėtėsi nuostabiu ryžtu Gz 332. *Ašara nusirito* jo veidu Blt 92. Po lietui kad *paskėlė vasarojus* (Utena) LKŽ V 545. ...*bar-nys su nesvietiškais vaidais pasikėlė* D 63. Josios laisvės *tie gint pasikėlė* LGr 52. *Neapykanta pasididino*, kada gaubėja apmuturiamo jaunosios galvą su nuometu V 324. *Šulny vandens pasidaugino* (Ėriškiai) LKŽ II 217. ...kad archyvuos *žiurkės veisias* TT Nm 75.

Bet ne visada savaiminį veiksmažodį galima nusakyti tos pačios šaknies nesangražiniais ir sangražiniais veiksmažodžiais. Yra daug atvejų, kai savaiminis veiksmas gali būti pasakomas tik sangražiniais veiksmažodžiais, ir be jų negalima išsiversti, pvz.: *darosi, dedasi, mainosi, atsimaino, pasimeta, mėtosi, randasi, atsiranda* ir kt. Šiame straipsnyje norima panagrinėti visus sangražinius veiksmažodžius, turinčius savaiminę reikšmę arba galinčius tam tikrais atvejais ją turėti.

Daugumas savaiminės reikšmės sangražinių veiksmažodžių turi nesangražinius tranzityvinius atitikmenis. Sangražos dalelytė *si*, prisidėjusi prie tranzityvinių veiksmažodžių *baigia, draiko, drumsčia, ilgina, krauna, kreipia, skleidžia, tęsia, veria* ir kitų, pakeičia žodžio reikšmę ir jo santykius su kitais žodžiais: tam tikrais atvejais aktyvaus veiksmo veiksmažodžiai virsta savaiminio veiksmo reiškežiais. Daugelio šių sangražinių veiksmažodžių savaiminė reikšmė išsiskiria tik kontekste.

Palyginti nedaug savaiminės reikšmės sangražinių veiksmažodžių susidaro iš antrinių intranzityvinių veiksmažodžių. Šie sangražiniai ir jų nesangražiniai atitikmenys semantiniu atžvilgiu yra artimi, o kartais ir visai tolygūs, plg.: *pragiedrėja* ir *prasigiedrėja, keroja* ir *kerojasi, lapoja* ir *lapojasi, liepsnoja* ir *liepsnojasi, migloja* ir *miglojasi, putoja* ir *putojasi, rasoja* ir *rasojasi* ir t. t.

Į vakarą *dangus pragiedrėjo* M-P S 529. Kalne augo *kerojo dideli ažuolai* rš. LKŽ V 616. Kokiais žiedeliais pražysi, kokiais lapeliais *laposi?* JLD III 309. Ar šilai užavo, ar *laukai miglojo* JLD III 223. ...daug sykių *Dubysa užkilo, putojo* ir vėl nukritusi vagoj srauniai bėgo Ž I 137.

Maž pamažu *prasigiedrėjo* LKŽ III 291. *Ažuolai* tenai *kerojos* nuo nežinomų laikų Sr I 198. ...*uo-sis* lenkias žemyn, jėgos eina menkyn, kas kartą mažiau *belapuoja* M I 78. Lankos žaliuoja, *rugeliai* siūbuoja, žiedais apsidraikę, dulka, net *miglojasi* Ž I 137. ... o kiekvienoje duobelėje *apsekęs vanduo putojasi* Ž I 283.

Taigi savaiminės reikšmės sangražiniai veiksmažodžiai yra susidare iš tranzityvinių, vienas kitas iš intranzityvinių veiksmažodžių; tam tikrais atvejais savaiminė reikšmė yra atsiradusi greta kitų reikšmių sangražinių veiksmažodžių.

Šios reikšmės sangražiniai veiksmažodžiai gali būti vartojami be priešdėlių ir su priešdėliais, bet kai kurie vartojami tik su priešdėliais, pvz.: *atsigema, išsigema, pasimirė, nusimirė, užsimuša, įsidega, užsidega* ir kt.

Dabartinė lietuvių literatūrinė kalba turtinga savaiminės reikšmės sangražinių veiksmažodžių, jų semantiniai atspalviai įvairūs. Šių sangražinių veiksmažodžių santykiai su kitais žodžiais nėra sudėtingi, bet yra svarbūs savaiminei reikšmei atskleisti. Pirmiausia peržvelgsime šios reikšmės sangražinius veiksmažodžius semantiniu požiūriu.

Sangražinių veiksmažodžių, turinčių savaiminę reikšmę, semantiniai atspalviai

Savaiminės reikšmės sangražiniai veiksmažodžiai nusako subjekto savaimės veiksmą, savaiminį kitimą, augimą, kitimo procesą ar savaiminį pasibaigimą, pvz.: *draikosi, driekiasi, keičiasi, knojasi, plečiasi, pučiasi, didinasi, mažinasi, kerojasi, šakojasi, užsimuša* ir t. t. Šios reikšmės sangražiniai veiksmažodžiai pasako visai be veikėjo noro, valios, pastangų vykstantį judėjimą ar veiksmą. Dažnai tas pats veiksmažodis gali turėti kelis semantinius atspalvius, pvz.: *obuoliai užsimezga, užsimezga mazgas, užsimezga kalba; vanduo drumsčiasi, dūmai drumsčiasi, dangus drumsčiasi, nuo lietaus susidrumstė, mintys drumsčiasi* ir t. t.

1. Vieni savaiminės reikšmės sangražiniai veiksmažodžiai pasako savaiminį subjekto būvio kitimą, tampamą veiksmą (*vanduo drumsčiasi, drabužis susiguli, susiraukšlėja, eketė užsitraukia*), ilgiau trunkamą savaiminio veiksmo procesą (*kūrenasi, liepsnojasi, rasojasi*), pažymi tam tikrą judėjimą erdvėje (*voratinkliai driekiasi, dulkės sklaidosi*).

a) Pupos pernokusios, o žirniai jau susiraukia D 64. Tik samanų duknos prasiskyrė ir vėl užsiraukė Vžg IX 263. ...vežimas atgal atsivėrė Vžg VIII 23. ...reikia [...] tampriai klotines prie kita kitos sudėlioti, kad nesusigulėtų, nesusiraukšlėtų Vžg IX 21. Kelias, dieną ir naktį trypiamas, išsiplėtė, užlygindamas, toli užgriebdamas pasėlius, dirvonus Cv III 220. Kai vėjas pakyla ir drumzdžias vanduo M I 65. ...upės vanduo susidrumstė Kr AP 30. Vėl susivėrė žiedas, tarytum nieko nė nebūta, bitelės neskraidyta Blt PV 309.

b) ...kame šventa ugnis kūrinis Dk B 170. ...kada pakėžęs jau sniegas korėjasi Ž I 283. Paskiau pradėjo rasotis žolės Vnl I 375. Rudeniop, pradėjus žiburiuotis Cv VIII 201.

c) Tirštos kelio dulkės lėtai sklaidėsi pakelėmis Cv D 175. Toliau, kaip tik akis užmato, dvaro laukai visokios spalvos tęsiasi Ž II 323. Ant pievų kupstų ir likusių žolės stagarų draikėsi voratinkliai M-P S 546. ...dvaro medžių šešėliai toli nusidriekė į priekį M-P S 529. Iš lauko atsi-pūtė šviežesnis oras S VK II 190.

2. Daugeliu atvejų savaiminės reikšmės sangražiniai veiksmažodžiai pažymi asmens ar šiaip gyvo daikto pasikeitimą bei jo atskirų kūno dalių savaiminius kitimus, vykstančius nepriklausomai nuo jo noro ar valios. Asmuo ar šiaip gyva būtybė esti pasakoma kilmininko ar naudinininko linksniu, kintanti jo kūno dalis reiškiamo vardininko linksniu ir eina sakinyje subjektu, pvz.: *plaukai pasišiaušia, žaizda užsitraukia, akys apsiašaroja, kumščiai gniaužiasi* ir t. t. Šiais atvejais asmuo lieka kaip ir nuošaly, akcentuojamas veiksmo savaimingumas.

...tik *Zosė atsimainė* dideliai Ž I 119. Tai kodėl dabar nuo tos dainos taip skaudžiai *susispaudė širdis?* M-P S 301. ...*nervai atsileido* M-P S 143. Iš pradžių sumenko, nucirpo, *plaukeliai pasišiaušė* Vnc MA 84. ...šiandien meisteriui įgylė bitė į lūpą, *kuri išsipūtė* lyg naginė Cv IX 100. ...*letenos išsivėpė* tartum lepsės Cv D 141. *Alkūnė* visai jau užsitraukė Cv D 184. ...*kailis* aplinkui *raukiasi*, plaukai želia Ž II 136. ...*mėsos išsiverčia* Gz 363. Negi šunį glostant *išsišauna tokios gyslos!* Blt PV 308. *Mirštančio veidas* žeme *apsineša* Vžg IX 33.

3. Kiti šios reikšmės sangražiniai veiksmažodžiai pasako subjekto augimą, vystymąsi, pvz.: *medis šakojasi, pumpuras skleidžiasi, žiedeliai kraunasi* ir t. t.

...*skleidžias rausvas pumpurėlis* M-P P 46. Vidunaktyj taip tyku,— kad girdi, kaip *jaunas lapas arba žiedelis* ant šakelių *kraunas* Brn 12. ...*pumpurai kėtėsi*, žydėjo gražiais radastais Blč A 21. Kai kur iš kupstų *kalėsi šviesiai žalia žolė* Cv I 131. ...ir iš vieno grūdo *trisdešimt ir daugiau varpų išsišakoja* ir taip išauga, jog vyro raito negali regėti Dk 212. Augo čia pakelėje seniau *miškas* ištekinis, tamsus kaip naktis, *nusišakojęs*, nubujojęs Kr AP 63. *Gaisras* didėja, *plečiasi* S I 147.

4. Dar kiti savaiminės reikšmės sangražiniai veiksmažodžiai pasako meteorologinius ar laiko pakitimus, kurie visada stebėtojų atrodo kaip savaime vykstantys kitimai, pvz.: *giedrijasi, niaukiasi, niaukstosi, šviečiasi, dienos ilginasi* ir kt. Šie veiksmažodžiai dažnai turi perkeltinę reikšmę (žr. 51 psl.).

...*šviečiasi žydras dangus* SN II 331. ...nuo pusryčių *išsiblaivydavo dangus* Vnl A 113. ...*užsiūkanoja visa šalis* Kr AP 18. ...*padangės* net *nusidumblojo* Kr AP 63. Tik duok sugrėbti šieną, štai, *niaukiasi* labai SN I 140. ...ir *ilgų nakčių tamsybės* jau *nusitrumpin* D 26. Diena iš dienos *ilginosi dienos* Cv IV 27. *Valandos tęsiasi* be galo ilgai M-K 52.

5. Daugelis savaiminės reikšmės sangražinių veiksmažodžių pažymi subjekto baigtinį veiksma, įvykusį nepriklausomai nuo jo noro ar valios. Šios reikšmės sangražiniai veiksmažodžiai esti su priešdėliais, pvz.: *pasimirė, atsigimė, užsimušė, susikūlė, užsikimšo, užsikirto, atsirišo, atsiklijavo, pasibaigė* ir t. t.

a) Greta įprastinių nesangražinių veiksmažodžių *gimė, mirė* dažnai pasakoma *pasimirė*, o kartais ir *išsigimė*, «*užgimė*». Šiandieninėje kalboje *atsigema, išsigema* paprastai turi gimimo su trūkumais ar šiaip kokiais savumais reikšmę.

Mosėdžio parapijoj, Šakalių sodoj, *išsigimė vaikelis* vardu Mikė V 20. ...bet *Marelė išsigimė labai pikta* V 403. *Užsigimusiam kvailiu* vaistų nēr LKŽ III 314. Ir į ką *ji atsigimė tokia graži ir žvali* šitoj apsileidėlių ir kūtvėlų šeimoj! M-P S 66. Petro vedimas nusitęsė, nes *motinėlė pasimirė* Ž I 179. ...*diedelis nusimirė* Bs P III 52. ...*pakelėj kur nusibaigt*,— štai tau elgetos lemtis M-P P 170.

b) Baigtį reiškiantieji sangražiniai veiksmažodžiai, kaip *užsimušė, nusišovė, pasikorė, pasismaugė* ir kt., gali nusakyti valingą ir netyčia įvykusį subjekto veiksmą. Žinoma, savaiminės reikšmės sangražiniai veiksmažodžiai parodo tik netyčia įvykusį asmens ar šiaip kokio gyvo daikto nelaimingą veiksmą.

Kiek, sako, *žmonių* jau pamatuose, po akmenimis *užsimušė* ar be rankų, be kojų išėjo Ž II 380. ...*didžiai susikūliau* jūsų kalnuose V 277. *Moteriškė pasisprendė*, ir visa šeima subėgo jos traukti Cv III 158. ...*karvės kilnojamos — kita* prie sienos ir *pasismaugė* Ž I 195. *Karvutė* keberiošt išvirto ir *nusisparė* T MP 304. *Šuo nusikirto (nusidaužė* negyvai) ant lenciūgo LKŽ V 861. O kitą dieną *neprotinga raudė* ir ta ant jo vąsiuko *užsispraudė* Mž BrP 115. *Užsikabino šapalas* DŽ 296.

c) Panašiai nusakomi negyvo daikto savaiminiai pasibaigimai ar tam tikri veiksminiai sutrikimai, pvz.: *stikliniai indai susikūlė, mašina užsikimšo, užsikirto* ir t. t.

...*bonkos nulėkė, susikūlė* ir *alus išsiliejo* K 184. Tik vienu tarpu, belendant bobai pro eglynaitį,— švikst, ir *pasikorė* ant šakos *škara* Cv III 285. ...*užsikimšo vamzdelis* ir sprogo kolba Vnl A 201. Kai kada ima ir *užsikerta* — negali užrakinti LKŽ V 866. ...ne jo čia kaltė, jei stebulės kraštas trūko ir *rinkė susimaigė* M-P S 369.

d) Sangražiniais veiksmažodžiais *baigiasi, pasibaigia, prasideda* pasakome gyvo daikto, vietos, laiko, veiksmo, būsenos, tarpusavio santykių ir kt. baigimąsi ar pradžia.

Aš norėjau, kad visiems būtų gera... kad ir *jūsų vargai pasibaigtų*... M-K 72. Taip *žiema pasibaigs*, o mes nuogi pasiliksim D 68. Jau *šalnos baigiasi*, žydės alyvos SN I 181. Bet štai *pasibaigė Riešutynė* Vnl I 173. *Baigsis karas* SN I 200. ...*maras pasibaigė* V 56. ...*pasibaigė visi tančiūs, visi ir šokimai* Str 34. *Miškas pasibaigė, prasidėjo trakos — skardingi Dubysos atkrančiai* Ž I 132. ...*naujas darbs prasidėjo* P 13. Bet paskutiniaisiais metais *prasidėjo krizė — darbo stoka* Bln I 64. ...krašte *didesnis vargas prasidės* Sr II 205. *Prasidėjo ilgosios naktys* Cv VIII 60.

e) Yra sangražinių veiksmažodžių, kurie pažymi savaiminį atsiskyrimą, atsijimą nuo ko. Šie veiksmažodžiai paprastai būna su priešdėliu *at-*, o kartais *nu-* ar kitais, kurie parodo atskirtį. Sangražos dalelytė ir predikato santykiai su subjektu pažymi veiksmo savaimingumą.

Pantis kartais *atsinarina*, papūva M-P S 152. *Šis mazgas gali kiekvienu metu atsimegzt* ir iširti S VK II 350. *Antras šuo [...]* staiga šoko ir *nusitraukė* LzdP VI 391. ...*nenusiliejo iki šiol vandens lašelį, nenugurėjo duonos gurinėlis, o nū prasiliejo žaliasis vynelis*... Kr AP 40. Šen

ten jos (tošys) nusimaustė nuo vinių ir rietės Vžg IX 195. *Pluta, žievė knojas, atsiknoja* Jb R I 281. *Atsiiro lopai nuo drabužio* LKŽ IV 141.

6. Atskirai reikia paminėti sangražinius veiksmažodžius *atsimeta, pasimeta, mėtosi, barstosi, randasi, atsiranda* ir kt. Jų vartoseną labai įvairi, turi daug semantinių atspalvių. Reikšminis jų įvairumas daug priklauso nuo priešdėlių reikšmės arba nuo jų santykių su kitais žodžiais.

a) Sangražinis veiksmažodis *metasi* (be priešdėlio arba su priešdėliais) gali būti netiesioginės reikšmės (*pasimetė kailinius po šonu, įsimetė sviesto į sriubą*), intensyvaus veiksmo (*metasi į ugnį*) ir savaiminės reikšmės (*šaltis atsimetė, dieglys įsimetė*). Ypač raiški savaiminė šio ir kitų panašių žodžių reikšmė, kai kalbama apie daikto pasimetimą.

...*speigas truputį atsimetė* Ž I 233. *Įsimetė gangrena* V 167. *Pražilo galva, nugara į kuprą susimetė* LzdP IV 59. *Tik rąstai, pagaliai ir lentgaliai mėtėsi* ant kranto M-P S 165. *Meisteris atsigrėžia, šen dairosi, ten — adatėlė pasimetė* Cv IX 75. *Ar pasimetei nuo ko? Taigi, taigi, tiek svieto — lengva pasimesti!* Cv III 55. *Rūbus jai vėjas drasko, pasimetė skara* SN I 141. Reikėjo apžiūrėti dalgius, susirasti nuo pernai metų kur užsimetusius *sūdoklius* M-P S 374. Iškrito iš Taubės dėžutė, *išsibarstė pirštukai ir adatos* LzdP VI 391.

b) Savaiminės reikšmės sangražinis veiksmažodis *randasi* vartojamas ir be priešdėlio, bet žymiai dažniau vartojamas su įvairiais priešdėliais (*išsiranda, parsiranda, susiranda*), ypač dažnai su priešdėliu *at-* (*atsiranda*). Visi šie žodžiai turi nemaža reikšminių atspalvių. Vienais atvejais jie reiškia ko nors naujo pasirodymą: žmogaus gimimą, naujų vietovių susikūrimą, naujų daiktų išsigijimą, naujų darbų, ligų atsiradimą, nuotaikų ar palinkimų susidarymą, kitais atvejais pasako pamesto, užsimetusio daikto ar prapuolusio asmens, gyvo daikto atsiradimą.

Kai *vaiks atsiranda*, jie verkia, kad vienas jau atėjo vargt Cv III 102. Taip ir *rados* — *Dviragis, neramus Salų ežers* Vžg IX 118. *Greta senos trobos su žaliomis langinėmis atsirado tvartai, svirnai ir kluonai* Vnc MA 34. ...*ir viesulai atsiranda...* Kr AP 58. *Rudeniui atėjus ir balmei purvo atsiradus* V 51. *Atsirado kažkokia avių liga* — išdvėsė visos avys S I 165. ...*naujas darbas atsirado* Bln I 160. *Atsirado tarp žmonių laimė* Bln I 148. Ir veltui tūkstančius besiūlo, — *nesusiranda išdaviko* SN I 226. — Niekas negalėjo jo pagrobtį. *Atsiras!* Cv D 233. *Bene susirado šunyčiai?* LKŽ II 645.

Minėtieji sangražiniai veiksmažodžiai dažnai vartojami tada, kai norima pabrėžti asmens ar daikto netikėtą, nelauktą atsiradimą, pasirodymą. Ypač dažnai sutinkami jie klausiamuosiuose ir šaukiamuosiuose sakiniuose, kur reiškiamas nusistebėjimas, pasigrožėjimas, o neretai pasipiktinimas, pajuoka.

Mat, *kokių jau prakilnių lietuvių atsiranda...* Ž II 358. Kada gi ir *kas išsiras*, kurs išdrįs nepaklaustyti įsakymo Vžg IX 121. *Kazimierėlis parsirado!* Blt PV 178. *Iš kur tu toks atsiradai!* Blč A 37. Ale ką mislijat, kad toks tūls *randasi smirdas* D 123. Bet ir *toks dramblys tarp būrų tūls išsiranda* D 100. *Jauti gi tu, jauti, é kalpgi tu dabar lopšyje atsiradai?*

Vžg R I 143. *Pamokslininkas atsirado!* LzdP V 7. ...irgi, mat, *atsirado poetas!*.. M-P AŠ 164. *Mokslinčius atsirado...* Cv I 160. Užteks drybsoti, *ponia man atsirado!* Blt 22. *Atsirado, mat, užtarytojas kaltųjų!* Blt 20.

7. Vieni kiti savaiminės reikšmės sangražiniai veiksmažodžiai, pvz.: *atsidaro, atsiveria, užsidega* ir kt., gali būti dvejai suprantami: arba veiksmas iš tikrųjų vyksta savaime (*durys pačios atsiradė, langai atsivėrė*), arba veiksmas atliekamas pašalinio asmens, tik stebėtoji susidaręs savaiminio veiksmo įspūdis (*šviesa užsidegė*).

a) Ignouti nurodžius, gana buvo tik kartą spusterėti vyrams pečiais, ir *durys atsivėrė* Gz 311. ...o gal iš dūmtraukio *užsidegė* Vnl P 73. Jei *užsidegė* viename miško krašte, tai *užsidegs* ir kitame LTR 459. Ugniavietė dar teberuseno, ir vietomis *įsižiebđavo blėstanti ugnelė* Vnl P 58. Tetulei *išsikėtė skėtis* Bnk 73.

b) Štai *atsidaro kambario durys*, ir uždusęs, sukaitęs [...] įbėga Rokus, mano draugas Bln I 53. *Kalėjimo langai* visur *atsidaro*, pasirodo žmonių stovylos Bln I 56. Kalvienė vos sulaukia, kol paskui Stočkų *užsidaro durys* Gz 327. Greitai languose ir gatvėse *užsidegė lempos* Cv VIII 75. Kur-ne-kur kaime jau *užsidegė šviesos* Gz 751.

8. Kurie-ne-kurie savaiminiai sangražiniai veiksmažodžiai, susidariusieji iš intranzityvinių veiksmažodžių, o vienas kitas ir iš tranzityvinių, pasako pastovesnį apsibuvimą vietoje. Dažniausiai jie vartojami su įvairiais priešdėliais, kurie turi gramatinę arba leksinę reikšmę, pvz.: *apsigyvena, apsibūva, apsisvetina, apsinakvoja, pasilieka* ir kt.

...*Dumbrackas apsigyveno* mūsų seklyčioj, kokiomis sąlygomis *apsigyveno* — nežinau Bln I 177. Ilgai bastėsi, kol pagaliau *apsibuvo* čia, Lydiškėse, ir ėmė bernauti pas turtingą ūkininką Šapalą M-P S 248. Kai išėjau, taip ir *užsibuvau*: čia mėšlavežis, ten jau piūtis Cv III 100. Paspėsi dar... *apsisvetink* truputį Ž V 59. Vakare *jis apsinakvojo* po obele T MP 57. Prašė, bet *aš nepasilikau* Vnl P 314. *Nusistovėjo saulėtos dienos, žvaigždėtos naktys* Vnl A 113.

9. Sangražiniai veiksmažodžiai *mezgasi, rišasi, reiškiasi, siejasi, vystosi*⁴ ir kt. dažnai gali būti savaiminės reikšmės, ypač tais atvejais, kai kalbama apie bendrus arba abstrakčius dalykus.

Iš jos *Lietuvos žodžiai plėtėsi* po apylinkę Vžg IX 221. Nejaugi taip *reiškiasi tingėjimas* Vžg R I 138. ...bet dabar *dalykai* kitaip *vystosi* Vnl P 70. Su tuo *siejasi keletas* labai *nemalonių įvykių* M-P S 148. ...tautos gyvenime esti dienų, esti momentų, kurie neišdildomai *įsibrėžia* į istorijos lapus M-P S 333. *Kalba nesirišo* Vnl P. 205. ...*užsimezgė gyvas pasikalbėjimas* Vnl P 230. Man trūko žodžių, *patniojosi sąvokos* Cv D 211.

10. Kartais sangražiniais veiksmažodžiais reiškiamas savaiminis veiksmas nesti susiderinęs su tikrove, pvz.: *javal patys pasisėja, kalnas prasiveria, stalelis apsidengia, žemė kilnojasi* ir t. t. Tokia vartoseną

⁴ Žodžio *vystytis* pirmoji reikšmė — vyniotis iš vystyklų ar susivynioti vaiką į vystyklius, *išsivystyti* — išsivynioti iš vystyklų. Dabar plinta šių žodžių abstrakti reikšmė greta *plėtotis, rutuliotis, augti*.

dažniausiai sutinkama pasakose, fantastiniuose pasakojimuose ar šiaip kokiuose pasakymuose, kai remiamasi išpūdžio panašumu.

Brendęs vaisius talsės nukristi ir pasisėti Vžg IX 132. Šliūksterės vandenį iš klumpio — už mylios, už antros ežeras *atsivėrė* Vžg IX 112. Dar gaidžiai nesugiedojo, tiltas sudrebėjo, *kapas prasivėrė* Kr AP 29. ...Mikučiui atrodydavo, kad po jo kojomis juda, *kilnojasi žemė* Cv D 145. ...tai ant aukurų *žvakės*, niekieno nedegamos, *užsidegdavo* Vnl I 29. Bušė norėtų, kad *žemė prasivertų* ir... ir visi jie prasmegtų S P 79. ...*kalnas vėl atsidarė* Bs P III 13. Senelis lazdele stuktelėjo į akmenį, tardamas „*atsidaryk*“, ir *akmuo atsidarė* T MP 64. Pasakė: „*Kapstykitės visi, mėšlai*“ — ir *išsikapstė* LKŽ V 249. *Kviečiai patys susimalė, išsikėpė* skaniausiais pyragais LKŽ V 588.

11. Daugelis savaiminės reikšmės sangražinių veiksmažodžių, turinčių įvairius semantinius atspalvius, gali tam tikrais atvejais turėti perkeltinę, vaizdinę reikšmę, pvz.: *veidas apsiniaukia, išsigiedrija, akys rasojasi, užsidega ašys* ir t. t. Tokia vartoseną yra įprasta, kasdieninė.

a) ...ir *apsiniaukė šviesus jo veidas* Kr AP 19. Prieš mirtį *išsigiedrino jo sąmonė* Cv VI 66. Nors veidai visų nuliūdę, bet *akys nė vieno nesirasoja* Ž I 259. Pavasarį *atsivėrė darbas* Ž I 426. Užžels man takeliai, *užsidarys varteliai*, nebevaikščiosiu į tą trobelę! Ž II 155. ...Cinokienė, eidama ant namų, šaukė, net *laukai skleidėsi* Ž II 69. Grobėsi Petras už karštos galvos, kad *neužsidegtų* Ž I 200. ...nors dažnai taip smarkiai jie darda nuo kalniukų, kad *ašys užsidega* Cv IX 7. Dar kartą paleisk (šieną) ir drąsiai krauk į galą: nei beapaplėks, nei *beužsidegs* Vžg R I 136.

b) Tegu *užsidega kiekvienas jaunas kraujas* Mnt 89. Didingai *užsidegė laukai* Cv VIII 108. *Dangus užsidegs* Sr I 114. *Ugniaspalvės aguonėlės* tik *liepsnojas*, tik *liepsnojas*... Bnk 53. ...į tą ramų, šiltą gegužės vakarą *liejosi per ilgus amžius susikaupęs sielvartas ir apmaudas, kantriai kęstas paniekinimas ir ilgai slapta rusenęs geismas išsivaduoti iš tokios buities*... M-P S 300—301. *Žiburių tūkstančiai pasipylė* iš už kalvos Cv I 175.

Baigiant peržvelgti savaiminės reikšmės semantinius atspalvius, reikia pasakyti, kad vienu kitų žodžių vartoseną šiandieninėje literatūrinėje kalboje neteiktina, pavyzdžiui, *randasi* geografinei vietai nusakyti ar iš viso buvimui teigti. Todėl vietoj „*Kaunas randasi dideliame slėnyje*“ sakytina: „*Kaunas yra dideliame slėnyje*“, „*bufetas randasi apačioje*“ — „*bufetas yra apačioje*“. Be to, *išsiranda* reikšmė „atsitinka“, „pasitaiko“, *stojasi, gaunasi* reikšmė „pasidaro“ nevartotini. Minėtos šių žodžių reikšmės yra priklydusios iš kitų kalbų.

Savaiminės reikšmės sangražinių veiksmažodžių santykiai su kitais žodžiais bei jų formomis

Daugelį savaiminių sangražinių veiksmažodžių semantinių atspalvių sukuria sintaksiniai jų santykiai su kitais žodžiais. Šių sangražinių veiksmažodžių junginiai su kitais žodžiais nėra labai įvairūs. Dažniau sutin-

kami įprastiniai junginiai, nusakantieji savaiminio veiksmo objektinius ir aplinkybinius santykius.

1. Savaiminės reikšmės sangražiniai veiksmažodžiai gali būti vartojami vieni, neturėti priklausomų žodžių. Subjekto ir predikato semantiniai ryšiai dažnai pakankamai aiškiai pažymi sangražiniu veiksmažodžiu reiškiamo veiksmo savaimingumą. Kai kurie šios reikšmės sangražiniai veiksmažodžiai, pvz.: *darosi, rodomi, pasilieka* ir kt., dažnai sakinyje eina tarinio dalimi. Tokio sudurtinio tarinio vardinė dalis gali būti reiškiamą įvairių linksniuojamų žodžių vardininku, kartais įnagininku arba bevarde būdvardžių gimine.

a) *Pasikeitė darbo žmonių gyvenimas* tsp. ...*niaukiasi ir niaukiasi dangus* Mnt 141. ...*grakščios gėlių galvutės skleidžias* SN II 32. *Gera proga nesikartoja* (flk.) DŽ 318.

b) ...*ir skarots bei pusnuogis kasdien pasirodo!* D 42. *Pasilik, sesute, sveika!* M I 126. ...*žemelė visuomet pasiliks žemele...* Vnl P 158. *Juk gražu, kai toks pilvūzėlis darosi žmogumi* Cv VIII 56. ...*pasidaro linksma ir lengva* Bln I 53. *Radosi drėgna, šalta* Blč A 21.

2. Kartais savaiminės reikšmės sangražiniai veiksmažodžiai kartu su savo priklausomais žodžiais nusako savaimės veiksmo objektinius santykius.

a) Objektiniai santykiai gali būti reiškiami savaiminės reikšmės sangražinių veiksmažodžių ir linksniuojamų žodžių kilmininko, įnagininko junginiais. Objektą reiškiantieji linksniai gali turėti pažymimųjų žodžių.

Oras prisisunkė drėgmės Cv VIII 104. ...*atsiranda daugiau oro ir šviesos* Gz 232. Tur būt, šuo buvo gulėjęs, tai *maišas* ir *prisigėrė šunies kvapo* T MP 289.

Pavasarių sapnas gyvenimu mainos Včn 103. *Dienos keičiasi naktim ilgom* SN I 241. *Kistyno tarpukalnė pasibaigia dideliu, dar mažai teiš-tirtu ledynu* Vnl I 11. Bet kodėl *maišas atsiduoda šuniu?* T MP 289.

b) Dažnai minėtų junginių linksniuojamų žodžių įnagininku pasakome savaiminio veiksmo objektą — pagalbinę medžiagą, pvz.: *apsipila kraujais, apsitąško purvu, netyčia apsiliejo vandeni* ir kt.

...*tartum pliki, išdegę, dirvonai šiškuoti pasipučia samanom*, nuo grybų taškuoti Brn 17. ...*paspringo, apsipylė ašaromis* Vžg R I 83. ...*o žaidzos vis dar neužgijo, tik šašais užsitraukė* Vžg IX 281. ...*paguldė Agastėlę į lovį, davė, davė, kol vargšėlė kraujais apsiliejo* Cv III 11.

c) Savaiminio veiksmo objektiniai santykiai gali būti nusakomi šios reikšmės sangražinių veiksmažodžių ir prielinksninių konstrukcijų junginiais.

...*iš skrandos tavo senos sklypai pasidarė* D 29. ...*Petris į ją atsigimė* V 391. *Su pusryčiais pasirodė mergaitės* Ž I 92. *Mažutė mergaitė pasiliko be motinos* Cv VI 93. *Ar pasimetei nuo ko?* Cv III 55. *Visa žmogaus galia ir valdžia susideda iš kantrybės ir laiko* Cv VI 229. *Ir su tuo taip nuostabiai skambančiu vardu siejosi karščiausi troškimai: Leninas — Taitka! Leninas — Laisvė!* Gz 64.

Kai kada panašūs šios reikšmės sangražinių veiksmažodžių ir prielinksninių konstrukcijų junginiai pasako savaiminio veiksmo objektinius-erdvinius santykius.

Pas savo krikštasūnį Šmukštaras užsibuvo Vnl A 188. Pas gimines ji ir pasiturėjo S VKI 161. ...ji prie dvaro pasiliko Cv VIII 99.

3. Savaiminės reikšmės sangražiniai veiksmažodžiai gali turėti priklausomą linksniuojamų žodžių naudininką, reiškiantį netiesioginį savaiminio veiksmo objektą.

...ir atsirado jiems vaikas LTR 309. Mykoliuk, kas tau šiandien pasidarė? Vžg R I 69. Taigi dabar tik šungrybiai dar mums pasiliko D 66. ...o jo sėjėjui pasilikdavo pelas Cv VIII 111. Atsivers žmogui laiminga gadynė, kada žemiškas gėrybes paims triūsiantieji, vargo vabalėliai... Cv IX 100.

4. Nepaprastai gausūs savaiminės reikšmės sangražinių veiksmažodžių ir aplinkybes reiškiančių žodžių junginiai. Ypač daug junginių, nusakančių savaiminio veiksmo vietą bei laiką.

a) Savaiminio veiksmo ir vietos santykiai pasakomi savaiminės reikšmės sangražinių veiksmažodžių ir vietą reiškiančių žodžių junginiais. Labai dažnai šiuose junginiuose vieta pasakoma linksniuojamų žodžių vietininku, neretai įnagininku, prielinksninėmis konstrukcijomis ir vietos prieveiksmais.

...pievoje sklaistėsi ūkas, garavo ežeras Vnl A 151. Bangų kalnai piktieji tegu bedugnėsna liejas Str 94. Didžiuliai juodi šešėliai nusidriekė laukais ir pievomis M-P S 164. Vei! kaip ant ežerų visur langai pasidaro D 117. Balti rūkai banguoja driekias per tylią žemę Lietuvos SN II 207. ...netoli pasirodė sodžiaus žiburiai Bln I 168. Už tų miškų, plačiu Šventosios pakraščiu, tarp išmėtytų liūnų, tęsėsi skarotais ažuolais apaugusios puikios žmonių pievos Bln I 173.

Kartais tie patys savaiminio veiksmo ir vietos santykiai reiškiami keiliais būdais, pvz.: *painiojasi, pinasi, maišosi po kojų ir po kojomis.*

...kad nesipainiotų po kojų, išrovė vijoklius Vnl I 384. ...plieno grandinės pinasi po kojų Mnt 197. Viską sutrypė, sumynė, kas po kojom pasipynė JJ I 337. Verčiau jau ant spalių gulėti: vis mažiau kitiems po kojom maišytis Bln I 206. ...po kojomis vėlėsi purvas, žliugsėjo vanduo M-P S 9. Jis (šuo) tik po kojomis mums besipainioja T MP 280.

b) Savaiminio veiksmo laiko santykiai nusakomi savaiminės reikšmės sangražinių veiksmažodžių ir laiko prieveiksmių, linksniuojamų žodžių galininko, naudininko, įnagininko, kartais vardininko ir vietininko linksnių, prielinksnių su priklausomais linksniais, dalyvių, padalyvių, pusdalyvių ir kt. junginiais.

Taigi nereik tuojaus nusimint, kad *mūsų zopostas* ant laukų menks rodos ar *pasimažina greitai* D 142. *Dviem savaitėm praslinkus ir užsakams išėjus, pirmadienio vakarą prasidėjo vestuvės* V 351. *Jų turtai dauginosi ne metais, bet valandomis* Kr AP 32. *...ir pasiliko visam gyvenimui raiši keli dvariškiai ir baudžiauninkai* Vnl II 72. *Streikas tęsėsi jau trečia savaitė* Cv VI 157. *...ar su korpėms rudenyj ant česnių pasirodo* D 108. *Kažin kas atsirūgo iš mažens* Vžg R II 70. *Kelintasis arba kelintoji apsibuvo*

ligi metų galo Ž II 41. Po mėšlavežio užsibuvo giedras oras M-P S 374. Ale su viena diena žiedelis dar nesirodo D 143. ...plaukai pasišiaušia be-girdint D 109.

c) Savaiminio veiksmo būdas esti pasakomas savaiminės reikšmės sangražinių veiksmažodžių ir veiksmo būdą reiškiančių žodžių junginiais. Dažniausiai šios reikšmės junginiuose veiksmo būdas reiškiamas būdvardiniais ir kitokiaisrieveiksmiais, neretai linksniuojamų žodžių įnagininkais, pusedalyviais ir kt.

Ogi dabar *taip gėdiškai* visur *pasirodau* D 96. ...*tai geruoju nesibaigs* S P 143. Iš lauko *prasiveria durys tyliai-tylutėliai* M-P P 147. ...*rugių ir vasarojų lopyti sklypai driekdavosi žaliuojančiais kilimais* Vnl A 180. *Šuoliais nusitęsė kelias tarybinis* M-P P 246. *Veidas užsidegė rože* Cv VIII 28. *Vanduo puolė latakais ir beregint išsiliejo upėmis* Cv VIII 106. ...ir tuojaus *erelis rėkaudams pasirodė* D 16. *Lietus kaip iš kibiro pasipylė* Ž II 339.

d) Kartais šios reikšmės sangražiniai veiksmažodžiai sudaro junginius su linksniuojamų žodžių naudininku, prielinksninėmis konstrukcijomis,rieveiksmiais ir kitais žodžiais savaiminio veiksmo tikslui bei priežasčiai reikšti.

...rokuodama *rėžia*, taip kad ir *dailiems auteliams gals pasiliktų* D 35. ...tačiau *jie pasipylė* po kaimus *kiaušiniaudami ir mėseliaudami* Cv III 121. ...niekas jo darbštumo ir spartumo nepamatė ar *tyčia nepasirodė matų* Vžg R I 38. ...pienu *vis dėlto nesivertė* Vžg R II 8. *Pikčiurnienei ir plaukai ant galvos pasišiaušė dėl tokio nuostolio* S P 37. Gal tau *visas liežuvis jau nusilupo nuo kartumo* Vžg R I 129. Žinoma, *ne iš gero pas jus atsiradau* Vnc MA 224.

6. Tam tikrais atvejais savaiminis veiksmas esti paryškintai nusaky-tas. Sakinyje esantieji įvardžiai *pats, pati*, kurie, be abejo, labiau subjek-tą pabrėžia, kartu akcentuoja ir veiksmo savaimingumą, pvz.: *pats atsiras, durys pačios užsitrenkė* ir kt.

Knyga taip buvo pripratusi *Niauros* vartoma, jog *pati* *vožės* tam tik-rose jo paprastose vietose Vžg IX 47. O po kiaulienai, po dešrų *pats* (alus) į gerklę *sunkias* Vžg VIII 77. *Pats* minkštu tešlainiu *darais...* Mž BrP 34. Ieškok draugo bėdoje, o laimėje *pats atsiras* PPr 113. Antai daktarėlis Dimša. Pasiklausai jo—tai *kumščiai patys gniaužiasi* M-P S 64. ...*širdis pati kūrenasi, daina pati dainuojasi!* Sr I 167.

Kai kada savaiminį veiksmažodžių ryškiau pabrėžia greta savaiminės reikš-mės sangražinio veiksmažodžio einasrieveiksmis *savaime*. Tokiu būdu susidaro kaip ir paantrintas savaimingumo reiškinys.

Net *tie patys krembliai* kažin kaip *savaime atsiranda* pirkioj ir susi-daro puodynėse Vžg R I 113. ...ir *viskas darėsi* *savaime* M-P AŠ 157. Pa-galvojus apie tai, Petru *Balsiui* kraujas kunkuliuoja krūtinėj ir *rankos* *savaime gniaužiasi į kumščius* M-P S 194.

7. Kurie-ne-kurie savaiminės reikšmės sangražinių veiksmažodžių ir kitų žodžių junginiai yra labai suaugę, įgiję naują prasmę, pasižymi vaiz-dingumu.

Darbo žmonių vaikams *plačiai atsidarė mokyklų durys* DŽ 117. *Į šviesą didelę langai atsiveria plačiausiai...* SN I 217. Pamanius apie darbus, Petruui net *plaukai ant galvos šiaušiasi* Ž I 182. Kai tik jam tekdavo paminėti dvarininką, *akyse užsidegdavo mažos liepsnelės* Cv VIII 208.

Savaiminės reikšmės sangražinių veiksmažodžių sugretinimas su atitinkamais nesangražiniais veiksmažodžiais

Jau pradžioje minėta, kad daugumas savaiminės reikšmės veiksmažodžių susidarę iš tranzityvinių veiksmažodžių. Nesangražiniai tranzityviniai veiksmažodžiai, pvz.: *daru, deda, lieja, meta, randa, veria* ir kt., reiškia darybinį aktyvų veiksmą, nukreiptą į pašalinį objektą ir vykdomą savo ar kieno nors kito naudai. Tie patys veiksmažodžiai, pasidarę sangražiniais, gali būti įvairių reikšmių, bet taip pat gali turėti ir savaiminę reikšmę, kuri dažniausiai išryškėja tik iš santykių su subjektu ir kitais žodžiais. Minėtieji veiksmažodžiai, būdami savaiminės reikšmės, pvz.: *kas čia darosi, kas čia dedasi, upė išsiliejo, šaltis atsimetė, raktas atsirado* ir kt., pasako savaimę vykstantį vyksmą, kartu pabrėžia, kad tai vyksta, dedasi pačiam subjektui, bet be jo valios ir noro, nepaisant jo naudos ar nenaudos. Kadangi dažniausiai subjektas esti negyvas daiktas, tai, žinoma, apie jo valingumą nereikėtų kalbėti. Kai savaiminio veiksmo subjektas yra gyvas, tada dažniausiai susidaro beasmeniai sakiniai.

Be to, reikia paminėti, kad kurie-ne-kurie savaiminės reikšmės sangražiniai veiksmažodžiai, susidarę iš tranzityvinių veiksmažodžių, semantiniu atžvilgiu nuo savo pagrindų labai nutolę, bet suartėję su atitinkamais intranzityviniais nesangražiniais savaiminės reikšmės veiksmažodžiais. Tokiu būdu savaiminis veiksmas gali būti reiškiamas sangražinėmis ir nesangražinėmis formomis, plg.: *keičiasi*, ir *kinta, keliasi* ir *kyla, plečiasi* ir *plinta, ritasi* ir *rieda, veisiasi* ir *vysta* ir t. t. (žr. 44—45 psl.).

Savaiminės reikšmės sangražiniai veiksmažodžiai ir atitinkami intranzityviniai nesangražiniai veiksmažodžiai savo reikšme ir vartoseną labai panašūs, artimi, plg.: *liepsnoja* ir *liepsnojasi, šakoja* ir *šakojasi, mirė* ir *pasimirė* (žr. 45 psl.), bet vienas kitas turi žymių semantinių skirtumų, pvz.: *kloji* ir *klojisi, guli* ir *guliasi*.

Savaiminės reikšmės sangražinių veiksmažodžių santykiai su kitų reikšmių sangražiniais veiksmažodžiais

Jau yra minėta, sangražinių veiksmažodžių savaiminė reikšmė dažnai išryškėja tik kontekste. Vienais atvejais tie patys sangražiniai veiksmažodžiai gali būti tiesioginės, netiesioginės ar kitokios reikšmės, o tam tikrais atvejais jie gali reikšti savaiminį veiksmą.

1. Nemaža tų pačių sangražinių veiksmažodžių gali būti tiesioginės ir savaiminės reikšmės. Vienos ar kitos reikšmės sangražiniai veiksmažodžiai pažymi aktyvų to paties subjekto veiksmą, grįžtantį į jį patį. Semantinis skirtumas atsiranda dėl veikėjo noro ar nenoro tą ar kitą veiksmą atlikti. Tiesioginės reikšmės sangražiniai veiksmažodžiai pasako, kad vei-

kėjas atlieka tam tikrą veiksmą savo valia ir noru, pvz.: *vaikas šaltu vandeniui persiliejo; mergaitė išsitempė alyva, nes oda suskirdusi; nelaimingas nusišovė*. Tie patys ar panašios reikšmės sangražiniai veiksmažodžiai gali būti savaiminiai, kai jais reiškiamas veiksmas nelauktai vyksta, veikėjui nenorint, netyčia, pvz.: *netyčia apsiliejo vandeniui; prisiglaudė prie ratų ir išsitempė alyva; lapė pasikorė*.

Tiesioginė reikšmė

...tomis pačiomis skaromis, kurios jų nuogį dengė, užsismaugė, kiti tais pačiais geležiniais, kuriais apkalti buvo, pasikorė Dk 66. *Ji* tuojau nusivelka nuoga, įlipa į tą bačką, nusidegutuoja, paskiau į plunksnas nusipūkuoja LKŽ II 256.

Savaiminė reikšmė

...čia žasiukas tvoroj pasismaugė Vnc MA 98. *Vilkas* [...] įsilipo į žabangas, bet, žąsies nepasiekęs, vitimst! ir pasikorė LTR 284. Tik *nesusidegutuok* vaikščiodamas pagal ratus LKŽ II 256. Bevalgydamas *vaikas apsilais-tė* DŽ 404.

2. Tam tikrais atvejais netiesioginės reikšmės sangražiniai veiksmažodžiai, kurie pažymi veikėjo aktyvų veiksmą, atliekamą paties veikėjo naudai ar nenaudai, gali nusakyti savaiame, be veikėjo valios vykstantį arba įvykusį veiksmą, kuris paprastai veikėjui esti nenaudingas. Tokiu būdu dėl veikėjo veiksmo valingumo ar nevalingumo išsiskiria netiesioginė ir savaiminė sangražinių veiksmažodžių reikšmė.

Netiesioginė reikšmė

Ji prasidurdavo lape skylutę ir žiūrėdavo pro ją į saulę LKŽ II 648. Parėjo *jie* namo, pasipiovė tuojau *jautį* Bs 134. Kad aš jojau per žalią girelę, *pasilaužiau* *pute-lio šakelę* JLD III 601.

Savaiminė reikšmė

Su tom šakėm aš nepratęs. *Lūpas įsiduriu* M-P S 257. Tos šukės ano puodo, kurį *ji* neseniai sumušė ir net į *ranką įsipiovė* S I 341. ...*katiniukas*, nuo kartelės šokdamas, *kojeles išsilaužė, kiškėlis*, iš po šluotos lįsdamas, *akeles išsibadė* Bs 286.

3. Daugelis sangražinių veiksmažodžių turi atskiru žodžiu pasakytą veiksmo objektą, pvz.: *prasiveria langą, semiasi vandens, įsipyliau pieno, susiradau raktą*. Šiais atvejais minėtieji sangražiniai veiksmažodžiai yra netiesioginės reikšmės. Tie patys sangražiniai veiksmažodžiai gali būti savaiminės reikšmės, kai pasikeičia sintaksiniai tų žodžių santykiai: veikiamasis objektas sakomas vardininku ir sakinyje eina subjektu, pvz.: *langas prasiverė, vanduo semiasi į klumpes, pienas pasipylė, raktas atsirado*.

Netiesioginė reikšmė

Ar jūs žinot, aš *grabą pasidariau* Cv IX 89. Jau *prasidėjom šieną piau*ti LKŽ II 310. *Prisilei-*

Savaiminė reikšmė

Kas nedaromas pasidaro? Jb R I 304. ...*prasideda* pamažu *šventa dienos byla* Brn 13. *Alvutė nu-*

dau sulos q̄sotėlį DŽ 414. *Ji susiras geresnį...* S I 18. *Neišsižaliuok kelnų* DŽ 965.

skęsta į kibirą, *gintarinis gėralas leidžiasi* kaip vaškas pro kraštus Cv IX 116. *Atsiras jaunių* ir be jo! Blt PV 326. Klėčių paunksnyje pasitiesė marškas, kad *suknios nesusižaliuotų* Vžg IX 272.

4. Kartais semantiniu atžvilgiu suartėja savaiminės ir padėties kitimo reikšmės sangražiniai veiksmažodžiai. Padėties kitimo reikšmės sangražiniai veiksmažodžiai reiškia aktyvų subjekto veiksmą, keičiantį subjekto padėtį, pvz.: *vaikas rytą keliasi, stojasi, tiesiasi* ir t. t. Savaiminės reikšmės sangražiniai veiksmažodžiai pažymi savaiminį subjekto keitimąsi, pvz.: *rūkas keliasi, prieš akis vaizdas stojasi, rankos tiesiasi* ir kt.

Padėties kitimo reikšmė

Todėl *Dalma* anksti *kélėsi* ir ėjo toli į dvarą atidirbti už paskolintą rugių pūrą, už duoną Cv I 158. *Vilius keliasi* nuo stalo S VK II 34. *Neturi laiko darbininkai* nei parūkyt, nei po žagu ar po žarynais *išsitiesi*, kur traukia juos *vėsi veja* Mž Br P 24. Varto jam rūbus, (mergina) *kraiposi* Cv IX 44.

Savaiminė reikšmė

Pilka migla nuo šaltinėlio *kėlės* LKŽ V 532. Lygiai, vienodai atsidusdamos, *dumplės* gaivina *žaidrą, keliasi liepsnų sruogos* Gz 319. ...o *šešėliai* vis ilgyn kasdien *išsitiesia* D 75. Tartum dvarponio — *baidyklės kraipos ūsai* — *dvi rodyklės* Mž BrP 83.

5. Vienuose kituose sangražiniuose veiksmažodžiuose susipynusi vidinės būsenos ir savaiminė reikšmė. Sangražiniai veiksmažodžiai *norisi, sapnuojasi, užsimiršta, prisimena* ir kt. nusako savaime susidariusią vidinę būseną.

Man vaidenas jo šešėlis ir mintyse, ir sapnuos SN I 35. ...*man sapnuojas skaisčios žvaigždės ir dangus* M-P P 103. *Stojosi Zosei akyse visas laikas, išbūtas mieste...* Ž II 236. *Pikčiurnienei*, begalvojant apie juos, kažkodėl *prisimena varlės* S P 114. Taip gražiai miega, kad ir *pačiam miego noris* pamačius Cv I 130.

6. Kurie-ne-kurie savaiminės reikšmės sangražiniai veiksmažodžiai pažymi dviejų ar kelių asmenų tarpusavio savaiminį veiksmą.

...*meilė tarp jų išsiliejo* Str 60. *Santykiai tarp Taučvienės ir jos Aleksiuko* perilga *susidarė*, kaip, nelyginant, tarp vištos ir jos išperėtų ančiukų Vžg IX 22. *Nepasibaigė Gerulavičių byla su Valikonio*ku, kaip *prasi-dėjo su Stašeniu* Vnl III 13. ...*tarp jų dviejų nusitiesė pirmasis, kaip voratinklis plonas, simpatijos siūlas* M-P AŠ 270. ...*kad tarp jo ir klausytojų atsirado ryšys* Cv VIII 36.

7. Tais atvejais, kai savaiminės reikšmės sangražiniais veiksmažodžiais *užsidega, atsidaro, atsiveria* ir kt. kalbama, remiantis įspūdžio panašumu, o iš tikrųjų veiksmas atliekamas kieno nors iš šalies, savaiminė reikšmė suartėja su neveikiamąja reikšme (žr. 50 psl.).

Išvados

1. Daugumas savaiminės reikšmės sangražinių veiksmažodžių susidare iš tranzityvinių veiksmažodžių, tik keletas kilę iš intranzityvinių. Daugeliu atvejų sangražinių veiksmažodžių savaiminė reikšmė yra atsiradusi kaip antrinė greta kitų sangražinių veiksmažodžių reikšmių.

2. Savaiminės reikšmės sangražiniai veiksmažodžiai pasako veiksmą, vykstantį savaime, be subjekto valios, noro ar žinios. Jais reiškiamas savaiminis veiksmas grįžta į patį subjektą, jį artimai liečia ar vyksta jo sferoje.

3. Daugeliu atvejų sangražinių veiksmažodžių savaiminė reikšmė išryškėja iš veiksmo ir subjekto santykių.

4. Šios reikšmės sangražiniais veiksmažodžiais reiškiamo veiksmo subjektas dažniausiai esti negyvas daiktas, bet kartais gali būti asmuo ar šiaip gyva būtybė.

5. Savaiminės reikšmės sangražinių veiksmažodžių ir kitų žodžių bei formų junginių, reiškiančių savaiminio veiksmo objektinius santykius palyginti nedaug tesusidaro. Gausiausi ir įvairiausi yra savaimės veiksmo vietos ir laiko santykius nusakantieji junginiai.

6. Savaiminės reikšmės sangražiniai veiksmažodžiai savo reikšme ir vartoseną yra labai nutolę nuo tranzityvinių atitikmenų.

7. Kurie-ne-kurie tiesioginės, padėties kitimo ir ypač netiesioginės reikšmės sangražiniai veiksmažodžiai, pasikeitus semantiniams arba sintaksiniam žodžių santykiams, gali nusakyti savaiminį veiksmą.

8. Dažnai savaiminės reikšmės veiksmažodžiai vartojami beasmeniškai.

9. Savaiminis veiksmas gali būti reiškiamas nesangražiniais intranzityviniais (*kinta, plinta, vysta*) ir sangražiniais veiksmažodžiais (*keičiasi, plečiasi, veisiasi*).

Vilniaus Valstybinis pedagoginis institutas,
Lietuvių kalbos katedra

Įteikta 1961 m. kovo mėn.

SANTRUMPOS

Blč A	— H. K. Andersen, Pasakos, vertė J. Balčikonis, V., 1957.
Bln	— J. Biliūnas, Raštai, I, V., 1954.
Blt	— Juozas Baltušis, Rinktinė, V., 1952.
Blt PV	— Juozas Baltušis, Parduotos vasaros, I, V., 1957.
Bnk	— Kazys Binkis, Rinktinė, V., 1955.
Brn	— Antanas Baranauskas, Anykščių šilelis, V., 1954.
Bs	— Jonas Basanavičius, Rinktinės pasakos, K., 1948.
Bs P	— Yvairios Lietuviškos Pasakos, surinko Dr. J. Basanavičius, III, K., 1928.
Cv	— Petras Cvirka, Raštai, I—IX, V., 1949.
Cv D	— Petras Cvirka, Daina, K., 1948.
D	— Kristijonas Donelaitis, Metai, V., 1956.
Dk	— Simonas Daukantas, Rinktiniai raštai, VGLL, 1955.
Dk B	— Simonas Daukantas, Lietuvių būdas, K., 1935.

- DŽ — Dabartinės lietuvių kalbos žodynas, V., 1954.
- Gz — A. Gudaitis-Guzevičius, Kalvio Ignoto teisybė, V., 1952.
- Jb R — J. Jablonskis, Rinktiniai raštai, I, V., 1957.
- JJ — Julius Janonis, Raštai, I—II, V., 1957.
- JLD — Lietuviškos dainos, užrašė Antanas Juška, I—III, V., 1954.
- K — Vinco Kudirkos Raštai, I, surinko ir spaudai prirengė Juozas Gabrys Tilžėje MCMIX.
- Kr AP — Vincas Krėvė, Apsakymai ir padavimai, V., 1955.
- LKŽ — Lietuvių kalbos žodynas, I, V., 1941; II, K., 1947; III, V., 1956; IV, V., 1957; V, V., 1959.
- LGr — Liudas Gira, Rinktinė, V., 1951.
- LTR — Lietuvių tautosakos rinktinė, V., 1954.
- LzdP — Lazdynų Pelėda, Raštai, I—VII, V., 1954—1955.
- M — Maironis, Rinktiniai raštai, I, V., 1956.
- M-K — V. Mickevičius-Kapsukas, Apsakymai ir atsiminimai, V., 1954.
- Mnt — Vytautas Montvila, Rinktinė, VGLL, 1950.
- M-P AŠ — V. Mykolaitis-Putinas, Altorių šešėly, V., 1954.
- M-P P — V. Mykolaitis-Putinas, Poezija, V., 1956.
- M-P S — V. Mykolaitis-Putinas, Sukilėliai, I, V., 1957.
- Mž BrP — E. Mieželaitis, Broliška poema, V., 1954.
- NS — Lietuvių dainos ir giesmės šiaur.-rytinėje Lietuvoje, Dr. A. R. Niemio ir kun. A. Sabaliausko surinktos, Ser. B, t. VI (1911).
- P — Dionizas Poška, Raštai, V., 1959.
- PPr — Patarlės ir priežodžiai, V., 1958.
- S — I. Simonaitytė, Raštai, I, V., 1956.
- SN — Salomėja Nėris, Poezija, I, II, K., 1946.
- S P — Ieva Simonaitytė, Pikčiurnienė, V., 1953.
- Sr — Balys Sruoga, Raštai, I—III, V., 1957.
- Str — Antanas Strazdas, Raštai, V., 1952.
- S VK — Ieva Simonaitytė, Vilius Karalius, I, II, V., 1956.
- T MP — Mūsų pasakos, surinko ir paruošė S. Tijūnaitis, V., 1958.
- tsp — tarybinė spauda.
- TT Nm — Teofilis Tilvytis, Nameliai mano brangūs, V., 1958.
- V — Valančiaus Raštai, redagavo ir žodynelį pridėjo J. Balčikonis, K., 1931.
- Vnc MA — Antanas Venclova, Medis ir jo atžalos, K., 1947.
- Včn — Petras Vaičiūnas, Rinktinė, K., 1946.
- Vnl — Antanas Vienuolis, Raštai, I—III, V., 1953—1954.
- Vnl A — A. Vienuolis, Iš mano atsiminimų, V., 1957.
- Vnl P — Antanas Vienuolis, Puodžiūnkiemis, V., 1952.
- Vžg — Vaižgantas, Raštai, VIII, IX, K., 1926.
- Vžg R — Vaižgantas, Rinktiniai raštai, I, II, V., 1957.
- Ž — Žemaitė, Raštai, I—V, V., 1956.

ВОЗВРАТНЫЕ ГЛАГОЛЫ СО ЗНАЧЕНИЕМ САМОПРОИЗВОЛЬНОГО ДЕЙСТВИЯ В СОВРЕМЕННОМ ЛИТОВСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ

П. БЕРНАДИШЕНЕ

Резюме

Самопроизвольно протекающее действие может выражаться невозвратными (*krinta, nyksta, plinta, rieda, vysta...*) и возвратными глаголами (*driekiasi, keičiasi, plečiasi, ritasi, veisiasi...*). Возвратные глаголы со значением самопроизвольного действия указывают на действие, которое происходит, происходило или будет происходить неожиданно, без желания или воли производителя действия, например: *voratinkliai driekiasi, laikai keičiasi, ašara ritasi, vanduo pasiliejo, langas atsidarė, adata pasimetė, raktas atsirado, įsidūrė į pirštą* и т. д.

Имеется много возвратных глаголов, которые в одних случаях указывают на активное действие, совершаемое производителем действия (*nusilaužė šaką, apsiliejo vandeniui, atsidarė duris...*), а в определенных случаях те же возвратные глаголы указывают на самопроизвольное действие (*nusilaužė koją, netyčia apsiliejo vandeniui, durys pačios atsidarė...*). Значение этих глаголов обычно проясняется в контексте и в синтаксических отношениях между словами.

В данной статье разбираются глаголы со значением самопроизвольного действия, их семантические оттенки, их отношение к другим словам и формам. Кроме того, возвратные глаголы со значением самопроизвольного действия сопоставляются с соответствующими невозвратными и возвратными глаголами, имеющими другие значения. Все положения иллюстрируются материалами из художественной литовской литературы, народного творчества и разговорной речи.